

Agnieszka Laszczak-Słaby*

Kraków

Szlacheckie zainteresowanie jeździectwem i żywymi kolekcjami w XVIII w. w świetle wybranych rejestrów pośmiertnych**

Abstract

The article analyzes selected eighteenth-century noble posthumous registers, in which inventories of stables and riding equipment were recorded. It considers the understanding of stud farms as specific living collections in reference to Krzysztof Pomian's definition of collections and the concept of semiophore. In particular, the criteria distinguishing the creation of a herd understood as a collection are addressed. Due to the fact that the value of the "living collection" of horses also stemmed from that of the riding equipment, it is described quantitatively but also qualitatively, paying attention to the state of use and aesthetic features. The analysis of the material showed that maintaining horses, such as utility horses, and even more so a systematically managed and enlarged herd, required significant financial potential. Only then could it bring benefits that translated into the creation of an aesthetically interesting herd, which could be described as a collection.

Keywords: horse collections, stud horses, equestrianism, semiofor, Krzysztof Pomian

Słowa kluczowe: żywe kolekcje, stadniny, jeździectwo, semiofor, Krzysztof Pomian

Rozwój XVIII-wiecznych tzw. żywych kolekcji wpisuje się w szeroką kulturę barokowej ciekawości i w tym kontekście owe kolekcje można wyodrębnić na kilku płaszczyznach. Jedną, noszącą w największym stopniu znamiona kolekcjonowania, obejmowałyby ogrody zwierząt egzotycznych, zwane w Rzeczypospolitej zwierzyńcami¹. Kolekcjonowano także zwierzęta domowe,

* Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej; e-mail: agnieszka.laszczak-slaby@uken.krakow.pl; ORCID: 0000-0002-7189-5177.

** Publikacja powstała w wyniku realizacji działania naukowego nr 2025/09/X/HS3/00618 pt. „Koń jako semiofor w kulturze szlacheckiej Rzeczypospolitej XVIII wieku”, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

¹ K. Strużyńska, *Curiositas jako kategoria kultury barokowej (XVI–XVII wiek)*, „Meluzyna” 2016, R. 1, z. 4, s. 35–51; A. Jakóbczyk-Gola, *Ogrody zwierząt. Staropolskie zwierzyńce i menażerie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2021.

które cieszyły oko właścicieli na co dzień, w przestrzeni dworskiej. Na koniec do żywych kolekcji zaliczają się zwierzęta hodowane w celach użytkowych, służebnych, lecz jednocześnie będące, jak i w przypadku wyżej wymienionych, nośnikami dodatkowych wartości płynących z ich posiadania. Tutaj mieszczą się więc m.in. psiarnie i stadniny. Wspomniane jednak aspekty użyteczności tych zwierząt, w powiązaniu z aspektami ekonomicznymi wynikającymi z ich hodowli, sytuują je niejako na marginesie definiowania „kolekcji”.

Manfred Sommer proponuje, by praktykę kolekcjonowania umieszczać w obrębie dwóch paradygmatów – kolekcjonowania wypływającego z pobudek estetycznych, które skutkują tworzeniem kolekcji dobieranej świadomie, wedle obranego kryterium, oraz powstałego z pobudek ekonomicznych, co nie jest przez niego uznane za pełnowartościowe kolekcjonowanie². Podobnie kolekcję definiuje Krzysztof Pomian – jako obszar pozbawiony użyteczności, rozumiejąc nieużyteczność jako pozostawanie „poza obszarem czynności gospodarczych”³. Niemniej jednak badacz ten zwraca jednocześnie uwagę na to, że obiekty, tracąc swą pierwotną funkcję, mogą zyskiwać inną, stawać się semioforami – nośnikami innych znaczeń i wartości, tym samym zmieniać może się ich kontekst używania. Przywołana teoria semioforów jest szczególnie wartościowa w przypadku żywych obiektów, jako że Pomian dopuszcza możliwość, że semioforami mogą być „produkty przyrody, przedmioty egzotyczne czy relikty przeszłości”⁴.

Tym samym można mówić o semioforyzacji koni, mianowicie przejścia od postrzegania konia tylko i wyłącznie jako środka transportu – poniekąd porzucenia pierwotnej funkcji użytecznej – i uznania go za czynnik prestiżu⁵. „Poniekąd” – ponieważ w analizowanym przypadku mamy do czynienia z interesującym zestawieniem: obiekt nabrał nowych znaczeń, nie tracąc jednak całkiem pierwotnych, w myśl założenia Pomiana, że semioforami będą też obiekty wystawiane z wyłączeniem wszelkiej innej funkcji bądź z zachowaniem również użytkowej⁶. W ten sposób nastąpiła zmiana znaczenia i przekazu kulturowego omawianego obiektu, czyli koni. Niewątpliwie w okresie nowożytnym zauważalna jest estetyzacja podejścia do koni i komponowania stad wedle modnych czy popularnych ras, co pozwala je wpisać w żywe kolekcje. Zwierzęta te w sposób szczególnie silny stały się wyznacz-

² M. Sommer, *Zbieranie. Próba filozoficznego ujęcia*, przeł. J. Merecki, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003, s. 46; A. Jakóbczyk-Gola, *Ogrody zwierząt...*, s. 32.

³ K. Pomian, *Zbieracze i osobliwości. Paryż–Wenecja: XVI–XVIII wiek*, przeł. A. Pieńkos, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1996, s. 16.

⁴ Ibidem, s. 14. Zob. też: K. Pomian, *Historia kultury, historia semioforów*, [w:] idem, *Historia. Nauka wobec pamięci*, przeł. H. Abramowicz, J. Pietrzak-Thebault, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006, s. 121–129.

⁵ O czynnikach prestiżu rozważania snuł Clifford Geertz. Zgodnie z jego koncepcją czynniki prestiżu i status społeczny są kulturowym konstruktem, a kultura jest postrzegana przez niego jako „sieć znaczeń”, które tworzą ludzie i pomiędzy którymi są umiejscowieni. Zob. C. Geertz, *Głęboka gra: notatki o balijskich walkach kogutów*, [w:] idem, *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*, przeł. M. Piechaczek, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, s. 494–496.

⁶ K. Pomian, *O porównywaniu historii*, [w:] idem, *Historia. Nauka wobec pamięci...*, s. 100.

nikiem statusu społecznego i elementem prestiżu w obrębie szlacheckiego kodu kulturowego⁷.

Warto dodać, że badania nad tym zagadnieniem wpisują się zarazem w postulowany zwrot badań nad zwierzętami, szczególnie w rozwijany od kilkunastu lat dyskurs Human-Animal Studies. W jego ramach rozpatruje się rozwój więzi między ludźmi i zwierzętami w kontekście przemian historyczno-kulturowych⁸. Pośród wielu wyodrębnionych zagadnień rozważaniom poddaje się rolę zwierząt w literaturze, języku czy mitach. W kontekście historycznym interesujące pytania stawia się o to, jak zwierzęta reprezentowane są w różny sposób w społeczeństwach, w jaki sposób były i są obecne, jakie znaczenia są im nadawane i wreszcie – co te relacje oznaczały dla ludzi w poszczególnych epokach⁹.

W niniejszym tekście chciałabym zwrócić zatem uwagę na stadniny jako swoiste kolekcje, których możliwość powstawania uzależniona była od zdolności finansowych, a te pośrednio od piastowanych funkcji i statusu społecznego.

Konie w minionych wiekach wywierały znaczący wpływ na życie ludzi. Wykorzystywano je w gospodarce, transporcie, na wojnie czy wreszcie podczas spędzania czasu na polowaniach traktowanych jako element rozrywki i sportu. W Europie nowożytnej ich rola była szczególnie widoczna ze względu na rozbudowywaną w tym czasie warstwę symboliczną jeździectwa¹⁰. W związku z tym konie postrzegane były jako element statusu i władzy, a ich znamienite hodowle i stada świadczyły o randze dworu i jego właściciela. Spowodowało to regularny wzrost zainteresowania rozwojem stadnin, zwłaszcza że pojawienie się różnych ras wpłynęło nie tylko na sposoby hodowli, lecz także na estetyzację koni¹¹. To z kolei sprawiło, że znalazły się w polu nowożytnego zainteresowania *curiositas*, a stajnie stały się ważnym elementem budowanych przez właścicieli żywych kolekcji. Uwidocznili się to zwłaszcza na zachodzie Europy, gdzie architektura stajni nowożytnych wskazuje, że nierzadko były one dosłownie częścią kunstkamer, łącząc kolekcję osobliwości z żywą kolekcją zwierząt¹².

⁷ C. Geertz, *Głęboka gra...*, s. 494–496.

⁸ M. De Mello, *Animals and Society. An Introduction to Human-Animal Studies*, Columbia University Press, New York 2012.

⁹ Zob. ustalenia Ewy Domańskiej, *Wiedza o przeszłości – perspektywy na przyszłość*, „Kwartalnik Historyczny” 2013, R. 120, t. 2, s. 221–274 oraz najnowsze kierunki badań zachodnioeuropejskich: *Routledge Handbook of Human-Animal Studies*, eds. G. Marvin, S. McHugh, Routledge, New York 2014; L. Birke, K. Thompson, *(Un)Stable Relations: Horses, Humans and Social Agency*, Routledge, London – New York 2018; N. Ward, *Horses, Power and Place. A More-Than-Human Geography of Equine Britain*, Routledge, London – New York 2024.

¹⁰ F.M.L. Thompson, *Horses in European Economic History: A Preliminary Canter*, The British Agricultural History Society, Reading University, Reading 1983.

¹¹ Z. Sawicka, *Koń w życiu szlachty w XVI–XVIII w.*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2002; A. Witek, *Symbolika i znaczenie konia w kulturze i sztuce na przestrzeni wieków*, „Zoo-philologica. Polish Journal of Animal Studies. Mity – stereotypy – uprzedzenia” 2020, nr 6, s. 373–387.

¹² D. Margócsy, *Horses, Curiosities, and the Culture of Collection at Early Modern Germanic Courts*, „Renaissance Quarterly” 2021, vol. 74, no. 4, s. 1210–1259.

Sposób przechowywania eksponatów, zarówno w kunstkamerze, jak i w stajni, warunkował również sposób, w jaki przedmioty z kolekcji i konie były prezentowane, oglądane czy wreszcie traktowane. Żywa kolekcja robiła wrażenie przede wszystkim poprzez dużą liczbę egzemplarzy, pokazywanych w określony, zbliżony sposób, co wpływało na ogólne wrażenie i odbiór oglądających. W przypadku bardziej profesjonalnych hodowli odbiór ten wzmocniony był przez genealogię zwierzęcia. Konie, które hodowano na potrzeby użytkowe i pokazowe, dały się w pełni poznać/podziwiać dopiero z bliska, stąd takie prezentowanie stada, zwłaszcza z dobrym rodowodem, dawało możliwość wywołania odpowiedniego wrażenia na odbiorcach¹³.

Szlachta staropolska uchodziła za świetnie obeznaną z hodowlą koni i rozmilowaną w jeździectwie, czym szczycono się jako cechą przynależną stanowi. Przekonanie to budowano przede wszystkim na sukcesach polskiej jazdy i jej wojskowej skuteczności, w dużej mierze zawdzięczanej jeździe (lekkiej lub ciężkozbrojnej)¹⁴. Tym samym koń wpisał się w szlachecki etos i stanowił ważny element kultury – w sferze zarówno realnej, jak i wyobraźniowej. Najzamożniejsza część szlachty starała się więc rozbudowywać stajnie i stadniny koni. Obszar ten był jednak w XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej objęty mniejszą uwagą niż na zachodzie Europy. Dotyczy to zarówno kwestii związanych z organizowaniem hodowli, jak i zaciągu służby stajennej, zwłaszcza tej odpowiadającej za nowoczesne trenowanie zwierząt.

Nie znaczy to, że nie było na terenach Rzeczypospolitej przemysłnie zorganizowanych stajni. Znamienitym rodzimym przykładem takiej skutecznej aktywności, który warto przywołać, były stadniny radziwiłłowskie, zwłaszcza Alba, w rozbudowę której zaangażowany był Karol Stanisław „Panie Kochanku” (zm. 1790). Jego działalność była o tyle ułatwiona, że kontynuował on w tym względzie założenia zapoczątkowane przez przodków¹⁵. Znaczna część szlachty musiała jednak zadowolić się dużo skromniejszymi zasobami stadnin

¹³ Ibidem.

¹⁴ NN, *Gospodarstwo Jezdeckie, Strzelcze y Myśliwczę, z doświadczenia NN. Szlachcica Polskiego napisane Roku Pańskiego 1600. A teraz świeżo z dozwoleniem starszych do druku podane*, s.n., Poznań 1690; A. Bołdyrew, *Hodowla i handel końmi w Polsce XVI w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2009, R. 69, s. 31–90; idem, *Konie, rząd koński i oporządzenie jeździeckie wczesnonowoczesnego dworu książęcego w świetle rachunków dworskich. Analiza porównawcza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” (dalej: KHKM) 2009, t. 107, nr 3–4, s. 369–378; idem, *Equus Polonus. Koń w wojsku polskim w XVI wieku*, Wydawnictwo Drukarnia Marland2, Marek Rusa, Piotrków Trybunalski 2016, passim; J. Szymczak, *Koń wyniósł jeźdźcę ponad innych wojowników*, [w:] *Etos rycerski w Europie Środkowej i Wschodniej od X do XV wieku*, red. W. Peltz, J. Dudek, Wydawnictwo WSP, Zielona Góra 1997, s. 15–24; idem, „Kwestia końska” w polskim ustawodawstwie średniowiecznym, [w:] *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. M. Głuszak, D. Wiśniewska-Jóźwiak, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 81–97.

¹⁵ W latach czterdziestych XVIII w. Michał Kazimierz Radziwiłł rozbudował maneż, prócz ujeżdżalni zaprojektowano łoże, otwierające się arkadami, przeznaczone do oglądania popisów jeździeckich. Zob. T. Bernatowicz, *Alba. Od renesansowej willi do kompozycji krajobrazowej. Z badań nad architekturą ogrodów na kresach*, Wrocławska Drukarnia Naukowa PAN Sp. z o.o., Warszawa 2009, s. 24; B. Popiołek, *Z pocucia piękna, z potrzeby posiadania. Kobiety świat rzeczy*

i sprzętów jeździeckich, które udawało się zgromadzić, piastując niższe urzędy. Stąd warto przyrzeć się zakresowi zainteresowania kwestią stadnin i możliwościom ich rozwoju w mniejszej skali, która dominowała w kraju.

Zarówno sprzęty stajenne, jak i żywy inwentarz stajni wpisywano do pośmiertnych rejestrów, sytuując kolekcje zwierząt obok rzeczy nieożywionych, ale zgodnie z cechą ich „ruchomości”¹⁶. Z uwagi na swą ostateczność spisy pozwalają spojrzeć na stan szlacheckich stajni i niejednokrotnie odsłaniają trudną sytuację w gromadzeniu żywego inwentarza, który przygotowywany był przede wszystkim do funkcji służebnych, co jednak nie wykluczało zarazem aspektu reprezentacyjnego.

Zebrane poniżej przykłady pośmiertnej inwentaryzacji stajni pozwalają zwrócić uwagę na zróżnicowanie w podejściu do organizowania tych miejsc, stosunku do koni, a także szlacheckich możliwości inwestycyjnych, zarówno w stado, jak i w sprzęt stajenny. Ten ostatni stanowił nieodłączny element posiadania stajni i zarazem dopełniał aspekty reprezentacyjne, wszak „Uzda konia [...] – pokazać ma”¹⁷. Rzędy końskie i całe oporządzenie jeździeckie stanowić mogą zatem osobny zespół kolekcji, który w połączeniu z wozownią zaliczyć można do odrębnej sfery szlacheckich zbiorów. Niemniej jednak jego analiza potraktowana zostanie łącznie z żywym inwentarzem, po to by móc dokonać zestawienia tych dwóch zasobów zbiorów.

Pierwszy z rejestrów to dokument sporządzony we wrześniu 1732 r., zawiera spis ruchomości po chorążym przemyskim Mikołaju Rosnowskim, który zmarł na początku owego roku¹⁸. Dokumentacja sporządzona została dla wdowy Teofilii z Wapowskich Rosnowskiej, wówczas funkcjonującej już

w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej, Wydawnictwo „Muzeum Pałac w Wilanowie”, Warszawa 2024, s. 501–502.

¹⁶ Szlacheckie rejestry pośmiertne dają szerokie możliwości badań kultury materialnej; powstała dotąd na ich temat rozległa literatura, zob. m.in.: A. Wyczański, *Szlacheckie inwentarze pośmiertne z XVI w. jako źródło do dziejów kultury materialnej w Polsce*, KHKM 1954, t. 2, z. 4, s. 691–699; A. Pośpiech, *Majątek szlachecki w świetle wielkopolskich pośmiertnych inwentarzy ruchomości z XVII wieku*, KHKM 1981, t. 29, nr 4, s. 463–482; idem, *Pałapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa 1992; idem, *Rzeczy stare w pośmiertnych szlacheckich inwentarzach ruchomości z XVII wieku*, KHKM 1996, t. 44, nr 4, s. 377–385; U. Augustyniak, *Inwentarz mienia radziwiłłowskiego z XVI–XVII wieku jako źródło do historii mentalności i życia codziennego – możliwości badań*, KHKM 2003, t. 51, nr 2, s. 231–248; D. Główna, A. Klonder, *Inwentarze mienia w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność*, KHKM 2003, t. 51, nr 2, s. 157–176; J. Dumanowski, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń 2006; B. Popiołek, „Manelek dwie i pereł sznurów cztery”. O szlacheckich inwentarzach posagowych i pośmiertnych, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica” 2005, t. 4, s. 166–173.

¹⁷ NN, *Gospodarstwo Jezdeckie...*, s. 314.

¹⁸ Mikołaj Rosnowski (zm. 1732) – chorąży przemyski. Zob. E. Burda, *Rosnowski Mikołaj*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 32, red. E. Rostworowski, H. Markiewicz, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1989–1991, s. 115–116; A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 12, Warszawa 1908, s. 225; Rejestr ruchomości po Mikołaju Rosnowskim 1732, Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka NAN Ukrainy (dalej: LNBWS NAN), Zbiór Aleksandra Czołowskiego (dalej: ZCz.), f. 141, op. I, sygn. 1969.

pod nazwiskiem trzeciego męża Franciszka Załuskiego¹⁹. Rosnowscy, przede wszystkim Mikołaj, pozostawali na usługach kasztelanowej krakowskiej Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej i później jej córki wojewodziny ruskiej Zofii z Sieniawskich Czartoryskiej, 1° v. Denhoffowej.

W zachowanym rejestrze chorążego odnotowano strojne kulbaki²⁰, rzeczy stajenne, wśród nich przede wszystkim uprząże szorowe²¹ mosiężne i czarne bez mosiądzu²². Osobno sporządzono rejestr stada i cugów pozostałych po zmarłym, który zgromadził dwadzieścia koni przeznaczonych głównie do użytku jako konie wozowe i „kareciane” – jak odnotowała Załuska: „te mnie są darowane”²³. Oprócz tego w stajni Rosnowskich znajdowało się ponad dwadzieścia kłacz różnej maści. Część z nich trafiła tam w ramach podarków – na przykład od brata zmarłego, stolnika sanockiego Józefa Rosnowskiego²⁴, dwie zaś od pani wojewodziny lubelskiej²⁵, a jedną kłacz określono jako hetmańską. W spisie wynotowano także konie robocze w liczbie sześciu sztuk; do tej grupy trafiały też zwierzęta niezdatne do użytku w cugach, np. „koń kary wyrzutek z cugu”²⁶, ponadto do stada zaliczało się sześć młodych kłaczek i sześć źrebców, z których jeden został przekazany dla Władysława Rosnowskiego, drugi dla Wojciecha Rosnowskiego. Zauważyć warto, że to niewielkie stadko było zadbane i tylko w odniesieniu do jednej kłaczki dropiatej²⁷ zapisano, iż miała „kłąb zbity” – czyli przejściowy stan zapalny, a kłacz kara była ślepa.

Na nieco inne warunki funkcjonowania stajni wskazać można w przypadku ruchomości po Stanisławie Józefie Śleszyńskim, kasztelanie brzezińskim, który zmarł w 1754 r. W ciągu swojego życia Śleszyński przeszedł typową drogę kariery urzędniczej, którą związał z Inowłodzem i powiatem brzezińskim w województwie łęczyckim. Rozpoczął ją w 1727 r. jako miecznik inowłodzki,

¹⁹ Teofila z Wapowskich Podoska, 1° v. Kopciowa, 2° v. Rosnowska, 3° v. Załuska – stolnikówna koronna, córka Konstantyna Zefiryna Wapowskiego, poślubiła kolejno: Hrehorego Kopia, Mikołaja Rosnowskiego, Franciszka Załuskiego (zm. 1735), wojewodę płockiego, i Mikołaja Podoskiego, wojewodę płockiego. Zmarła w wyniku utonięcia w czasie przepływania się przez Wisłę w końcu 1742 r. Zob. Z. Zielińska, *Podoski Mikołaj*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 27, red. E. Rostworowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983, s. 176–179.

²⁰ Rejestr ruchomości po Mikołaju..., s. 4.

²¹ Szory – uprząż końska w postaci szerokiego pasa zakładanego na pierś konia wraz z pomocniczymi rzemieniami.

²² Rejestr ruchomości po Mikołaju..., s. 9–10.

²³ Ibidem, s. 10.

²⁴ Józef Rosnowski był stolnikiem sanockim w latach 1714–1744. Zob. *Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku*, „Urzędnicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku”, t. 3: *Ziemię ruskie*, z. 1, red. A. Gąsiorowski, oprac. K. Przyboś, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1987, s. 384.

²⁵ Zapewne od Elżbiety z Modrzewskich (zm. 1728) lub ewentualnie od Elżbiety z Branicz, która poślubiła Jana Tarłę 9 stycznia 1732 r.

²⁶ Rejestr ruchomości po Mikołaju..., s. 10.

²⁷ Białe ubarwienie sierści koni z charakterystycznymi rudymi lub czarnymi drobnymi plamkami, które są mniejsze od plam występujących w maści tarantowatej.

w 1732 r. objął tamże stolnikostwo. W latach 1735–1752 piastował godność kasztelana inowłodzkiego, by pod koniec życia przejść na kasztelaninę brzezińską (1752–1754)²⁸. Ponadto posłował na sejm elekcyjny w 1733 r., pełnił też wówczas rolę sędziego kapturowego w województwie łęczyckim. Niewiele wiadomo o jego rodzinie ponad to, że dwa razy się żenił – jego pierwszą żoną została owdowiała dwukrotnie Zofia z Kempkich, 1° v. Janowa Bromirska, 2° v. Antoniowa Dąbska²⁹, dziedziczka Sierpca, którą poślubił ok. 1738 r. Po jej śmierci ponownie ożenił się – ok. 1744 r. – z Anastazją z Grabowskich i to ona odpowiadała za dyspozycję pozostałym mieniem, a część koni oddała do majątków swojej rodziny.

W zachowanym spisie po Śleszyńskim uwzględniono osobny spis stada zorganizowanego przez kasztelana oraz oporządzenie jeździeckie³⁰. Stado to liczyło kilka ogierów – wilczaty, kary, gniady i skarogniady, trzy szłapaki³¹ – sobolowaty, kary i gniady, oraz ponad dwadzieścia klaczy o różnym umaszczeniu – wilczatej, masłowatej, karej, kasztanowatej czy skarosrokatej. Utrzymanie większej liczby klaczy świadczyło o zamiarze dalszego powiększania stada, co potwierdza też obecność kilkunastu źrebiąt i młodych koni. Były to jednak maści typowe, wręcz podstawowe, świadczące o tym, że kasztelan nie aspirował do rozrostu stada na tyle, by wystarać się o rzadsze, atrakcyjniejsze maści koni, które czyniłyby stado wyjątkowym i podnosiły jego wartość.

Znamienne jest też rozporządzenie wyprzedania stada po śmierci Śleszyńskiego, co mogło wynikać z wcześniejszej dyspozycji kasztelana bądź z sytuacji finansowej wdowy. Większość została sprzedana lub przekazana rodzinie, w tym wszystkie ogiery, a część drobniejszych koni oddano chłopom. Co więcej, odnotować warto, że po śmierci właściciela dwie klacze padły – „zdechły same przez się”, jak odnotowano w spisie, co pośrednio sygnalizować może brak należytej troski o pozostałe bez właściciela zwierzęta³².

W rejestrze opisano także oporządzenie jeździeckie – do najcenniejszych elementów należały bogato zdobione kulbaki. Kasztelan posiadał pięć takich siodeł, najwartościowsze z nich oprawne było w złoto, a siedzenie miało wy-

²⁸ *Urzędnicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, Biblioteka Kórnicka, Kórnik 1993, s. 296.

²⁹ A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 6, Gebethner i Wolff, Warszawa 1903, s. 389; idem, *Herbarz polski*, t. 9, Gebethner i Wolff, Warszawa 1906, s. 387.

³⁰ Regestr rzeczy po kasztelanie Stanisławie Józefie Śleszyńskim, Biblioteka Książąt Czartoryskich, sygn. 3743.

³¹ Koń chodzący szłapią, czyli nierównym stępem, dużym krokiem. Szłapak w *Słowniku języka polskiego* Samuela Lindego to „koń szłapią idący”, określenie także w odniesieniu do „piechura” (od tego późniejsze szłapać się, czyli ‘ociągać, włóczyć’). Zob. S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1, cz. 2, Drukarnia Zakładu Ossolińskich, Lwów 1808 (hasło: koń), s. 1062–1063; idem, *Słownik języka polskiego*, t. 5, Drukarnia Zakładu Ossolińskich, Lwów 1859, s. 595–596; D. Szagun, *Językowy obraz konia w polszczyźnie jako wyraz tradycji wspólnoty szlacheckiej*, [w:] *Zielonogórskie Seminaria Językoznawcze. Język w życiu wspólnoty*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2015, s. 177–191.

³² Regestr rzeczy po kasztelanie Stanisławie Józefie Śleszyńskim..., s. 284.

łożone fioletowym aksamitem haftowanym złotą nicią, do tego w komplecie był skórzany mituk³³. Drugie z siodeł, podobne do pierwszej kulbaki, wyłożone było również aksamitem w kwiatowy haft, wykonany złotą i srebrną nicią, oraz uzupełnione skórzanym mitukiem. Dwa kolejne siodła oprawione były już w srebro (suto – jak nadmieniano) i połączone: jedna kulbaka wzorzysta, a druga z nich floryzowana³⁴ „ze wszystkimi potrzebami”³⁵. Ostatnią z kulbak opisano jako brzozową, „na łosiej skórze, jedwabiem karmazynowym haftowaną, haftarską robotą z garniturem całym takim, że torki³⁶ przy niej na taśmie karmazynowej przerabianej srebrem”³⁷. Kasztelan pozostawił też terlice, taszki³⁸, pozłocisty sajdak i strzały do łuku wraz z pokrowcem, a także dwa torki (munsztuki) oraz cztery końskie kaptury do derek³⁹. Kasztelański zestaw jeździecki wyróżnia bogactwo i misterne zdobienie, które składało się na efektowną i atrakcyjną oprawę wizerunku kasztelana.

Innym przykładem zasobów kasztelańskiej kolekcji jest spis pośmiertny po Stanisławie Kossakowskim (zm. 1761), kasztelanie kamińskim, przeprowadzony 28 lipca 1761 r. Rejestr podzielony został na konie służebne, przeznaczone do transportu, i stado, które zostało oszacowane przez ludzi oddelegowanych do tego przez kasztelanową-wdowę Katarzynę Kossakowską (zm. 1803). W pierwszej części rejestru wynotowano konie cugowe i jezdne. Z informacji tych wynika, że kasztelan dysponował pięcioma cugami cztero- i sześciokonnymi, o zróżnicowanym umaszczeniu koni – cug cisawy, dwa gniade i dwa cugi karych koni. W każdym z nich odnotowano przynajmniej po jednym zwierzęciu, które cierpiało na jakąś chorobę bądź posiadało trwałe dysfunkcje – określono je jako „kalikie”. Wśród nich były więc konie bez rejestru, naderwane (chodziło o pięciny), ze złamanymi ogonami, „koń ślepy na oko”, mający dychawicę czy też „mający kość martwą na przedniej nodze lewej” czy dalej „kalekie na przód” lub „koń [...] nogi wszystkie poderwane mający”⁴⁰. Wszystkie te zwierzęta zostały wycenione i sprzedane. Dodatkowo Kossakowski w swoich stajniach miał cug sześciu karych kucyków, z których dwa także były kalekie; wszystkie sprzedano. Osobno wynotowano konie bryczne, kary cug poczwórny, zwany kucharskim, i dodatkowe konie-jezdne⁴¹.

Spis koni stadnych stanowił odrębny rejestr. Wynotowano w nim ogiery, kłacze i źrebięta, które stanowiły o wartości i możliwościach reprodukcyjnych

³³ Mituk – krótki czaprak.

³⁴ Floryzowana – wzorzysta.

³⁵ Rejestr rzeczy po kasztelanie Stanisławie Józefie Śleszyńskim..., s. 273.

³⁶ Tork – kantar turecki.

³⁷ Rejestr rzeczy po kasztelanie Stanisławie Józefie Śleszyńskim..., s. 273.

³⁸ Taszka – część zbroi w formie niewielkiej metalowej płyty chroniącej górną część uda. Zob. W. Kwaśniewicz, *Leksykon dawnego uzbrojenia ochronnego*, Bellona, Warszawa 2005, s. 124.

³⁹ Rejestr rzeczy po kasztelanie Stanisławie Józefie Śleszyńskim..., s. 273.

⁴⁰ Rejestr koni cugowych i jezdnych oraz taxa oddelegowanych do tego, tudzież Ormian, obywatelów stanisławowskich po śmierci ś.p. męża 28 03 1761, LNBWS NAN, ZCz., f. 141, op. I, sygn. 1928, s. 21.

⁴¹ Ibidem, s. 22.

stada. Stado to liczyło pięć ogierów – każdy w innym i już bardziej zróżnicowanym umaszczeniu: kary neapolitański, kasztanowaty z grzywą i ogonem kono-piatym, siwy jabłkowity podpalany oraz kasztanowaty. Do tej grupy zaliczono także trzy kare żrebaki (wszystkie sprzedane za 3600 zł)⁴².

Osobno spisano dużo większe i zróżnicowane stado klaczy, liczące blisko czterdzieści sztuk, przy czym obok części z nich dopisano już młode osobniki, czyli prawie roczne żrebięta (żrebczyki i żrebice) w liczbie czternastu sztuk, dziewiętnaście klaczy zaś oznaczono jako żrebne. Zróżnicowanie tej części stada, zarówno co do wieku, maści, jak i posiadanych żrebiąt, świadczyć może, że jego rozwój był prowadzony z zamysłem, ale także zadbano o dobrostan i zdrowie zwierząt. W tej części spisu bowiem tylko jedna klaczka „brudno-kasztanowata” została oznaczona jako „ślepa na oko”⁴³. Cały zespół zwierząt przyniósł też największą sumę w sprzedaży – 5076 zł⁴⁴.

Kasztelan Kossakowski dysponował również ciekawym zestawem sprzętu jeździeckiego. Warto przywołać chociażby opis jednej z kulbak – „suto oprawna, kule całe i ławki w perłowej macicy, złotem nabijane, z krwawnikami⁴⁵, także złotem nabijanymi, z turkusami drobnymi, gęsto kameryzowanymi⁴⁶. Obwódki na kulach i ławkach srebrne powlekane, materac, kaptury, wojłok⁴⁷ – zielone aksamitne suto złotem haftowane, srebrem wyłaczanym, strzemiona mosiężne, na bokach mające sztuczki z perłowej macicy złotem nabijanymi, puśliska jedwabne, pokrowiec na kulbace ze skóry żółtej”⁴⁸, ale już „skrzynia na nią drewniana okowana z kłódką starą, dek czerwony stary podarty”⁴⁹. Do kompletu tej strojnej kulbaki kasztelan dysponował rzędem, który opisano jako „suty z podpiersiem i podogoniem takąż robotą z krwawnikami nabijanymi złotem, kameryzowanymi u którego nagłówek z łańcuszkami [...] trzęsidedł u napryska z kamykami takiemiż 8, podgar[d]le wiszące łańcuszkową robotą srebrne wyłaczane, uździeniczka z łańcuszków srebrnych, wyłaczanych z napryskiem suto kameryzowanym z taśmą jedwabiem przerabianą”⁵⁰. Do niego dopasowane były cugle jedwabne „złotem przerabiane”. Stan całości osprzętu wskazywał na zużycie, bo rząd i kulbakę opisano jako przyszarzane i z ubytkami. W rzędzie brakowało 29 dużych krwawników nabijanych złotem, a w kulbace łącznie ubyło 15 rubinków i turkusików. Uzupełnieniem były upręże szorowe do cugów sześciokonnych – czarne z kantarami, lejcami, rzemieniami i siodłem z cugu karego rosłego, kolejne podobne z cugu karego mniejszego

⁴² Ibidem.

⁴³ Regestr ruchomości po Stanisławie Kossakowskim 1761, LNBWS NAN, ZCz., f. 141, op. I, sygn. 1928, s. 22.

⁴⁴ Ibidem, s. 23.

⁴⁵ Krwawnik to jedno z najpopularniejszych ziół dla koni, zwykły składnik ich diety, do suszenia zbierano kwitnące ziele lub same kwiaty.

⁴⁶ Kameryzowanie – technika zdobienia przedmiotów metalowych poprzez wysadzanie powierzchni kamieniami szlachetnymi.

⁴⁷ Stosuje się go do wyrobu chodników, koców, czapraków i derek.

⁴⁸ Regestr ruchomości po Stanisławie Kossakowskim..., s. 5–6.

⁴⁹ Ibidem, s. 6.

⁵⁰ Ibidem.

i czarne szory mosiężne pobielane z lamówkami z czerwonej skóry. Odnotowano też kilka starych chomąt i zestawów szorów, zdekompletowanych lub zużytych, jak te z lejcami „kamelerowemi czewronymi staremi na nic zdałemi” i bez siodła⁵¹.

Pośród inwentarzy pośmiertnych znajdują się i takie, w których odnajdziemy tylko ślad po posiadaniu koni, jak w rejestrze ruchomości po Janie Mikołaju Cieszkowskim z 1778 r., podkomorzym nowogrodzkim (zm. 1778)⁵². W spisie przygotowanym dla jego trzech synów – braci Wiktoryna, starosty błotnickiego, Kryspina, biskupa nisseńskiego, i Franciszka, znalazły się: szory mosiężne, munsztuki, lejce rzemienne, kantarki z rzemieniem, pasy, podogonia, chomąta i jedno stare siodło⁵³.

Reasumując, należy zauważyć, że utrzymanie koni – użytkowych, a tym bardziej systematycznie prowadzonego i rozbudowywanego stada – wymagało znacznego potencjału finansowego i dopiero wówczas mogło przynosić korzyści finansowe (w zakresie reprodukcji i sprzedaży). Te zaś przekładały się na możliwości tworzenia stada interesującego pod względem estetycznym – maści czy rasy, które można byłoby określić mianem kolekcji (w Polsce kwestia słabego rozeznania w tym zakresie i pewien chaos z określaniem maści/rasy przetrwały aż do XX w.).

Szlachta średniozamożna próbowała w granicach swoich możliwości rozwijać stada, których wielkość sprowadzała się do zabezpieczenia potrzeb własnego dworu, o czym świadczy ich liczebność, przeznaczenie do funkcji służebnych (kareciane, kuchenne, cugowe), wiek koni, ich kondycja zdrowotna, ale i wysłużone, nierzadko zdekompletowane sprzęty stajenne. Warto jednak odnotować, że nawet konie stare czy mające rozmaite uszczerbki na zdrowiu starano się wykorzystać tak, by służyły właścicielom, przesuując je do zadań, które były w stanie spełniać. Świadczyć to może o jakości stosunku do tych zwierząt, ewentualnego przywiązania do nich, ale trudno nie ustrzec się wrażenia, że stały za tym pobudki materialne i chęć wykorzystania siły zwierzęcia, w którego wyhodowanie i utrzymanie zainwestowano. Te swoiste kolekcje były zatem formą luksusu, a na rozbudowę stadniny nie każdy szlachcic mógł sobie

⁵¹ Ibidem.

⁵² Jan Mikołaj Cieszkowski – podkomorzy nowogrodzki w latach 1752–1762, stolnik sężycki w latach 1736–1752, łowczy czernihowski w latach 1729–1736, posłował na sejm w 1729 r., działał w kręgu Augusta Aleksandra Czartoryskiego, egzekutor testamentu pułkownika Jana Halińskiego (zm. po 1741), jego synami byli Wiktoryn – starosta błotnicki, ożeniony z Maryanną Nowosielską, podkomorzanką lubelską, Kryspin (zm. 1792) – biskup nisseński, kanonik lwowski, i Franciszek. Zob. A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 3, Gebethner i Wolff, Warszawa 1900, s. 206; *Urzednicy województw kijowskiego i czernihowskiego*, oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, Biblioteka Kórnicka, Kórnik 2002, s. 260; K. Kuras, *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2010, s. 209, 315; B. Popiołek, U. Kicińska, *„Ostatniej tej woli mojej rozporządzenia” – testamenty Jana Haliskiego (zm. po 1741), pułkownika wojsk królewskich – analiza porównawcza treści*, KHKM 2015, t. 63, z. 4, s. 661–677.

⁵³ Inwentarz ruchomości po Janie Mikołaju Cieszkowskim 1778, LNBWS NAN, ZCz., f. 141, op. I, sygn. 1927, s. 1–2.

pozwolić, wszak – jak mawiano – to „klaczka, pszczoła i pszenica” wywodziły z długów szlachcica⁵⁴.

Badania w tym kierunku z pewnością wymagają dalszego pogłębienia i rozszerzenia o kolejne materiały źródłowe, które – choć w wielu przypadkach zdefragmentowane – przynieść mogą interesujące wyniki na temat szlacheckiej kultury.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Biblioteka Książąt Czartoryskich, sygn. 3743.

Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka NAN Ukrainy, Zbiór Aleksandra Czołowskiego, f. 141, op. I, sygn. 1927, 1928, 1969.

Źródła drukowane

Linde Samuel B., *Słownik języka polskiego*, t. 1, cz. 2, Drukarnia Zakładu Ossolińskich, Lwów 1808.

Linde Samuel B., *Słownik języka polskiego*, t. 5, Drukarnia Zakładu Ossolińskich, Lwów 1859.

NN (autor domniemany Gostomski Anzelm), *Gospodarstwo Jezdeckie, Strzelcze y Myśliwce, z doświadczenia NN. Szlachcica Polskiego napisane Roku Pańskiego 1600. A teraz świeżo z dozwoleniem starszych do druku podan*, s.n., Poznań 1690.

Opracowania

Augustyniak Urszula, *Inwentarz mienia radziwiłłowskiego z XVI–XVII wieku jako źródło do historii mentalności i życia codziennego – możliwości badań*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, t. 51, nr 2, s. 231–248.

Bernatowicz Tadeusz, *Alba. Od renesansowej willi do kompozycji krajobrazowej. Z badań nad architekturą ogrodów na kresach*, Wrocławska Drukarnia Naukowa PAN Sp. z o.o., Warszawa 2009.

Birke Lynda, Thompson Kirrilly, *(Un)Stable Relations: Horses, Humans and Social Agency*, Routledge, London – New York 2018.

Bołdyrew Aleksander, *Equus Polonus. Koń w wojsku polskim w XVI wieku*, Wydawnictwo Drukarnia Marland2, Marek Rusa, Piotrków Trybunalski 2016.

Bołdyrew Aleksander, *Hodowla i handel końmi w Polsce XVI w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 2009, R. 69, s. 31–90.

Bołdyrew Aleksander, *Konie, rząd koński i oporządzenie jeździeckie wczesnonowoczesnego dworu książęcego w świetle rachunków dworskich. Analiza porównawcza*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2009, t. 57, nr 3–4, s. 369–378.

Boniecki Adam, *Herbarz polski*, t. 3, Gebethner i Wolff, Warszawa 1900.

Boniecki Adam, *Herbarz polski*, t. 6, Gebethner i Wolff, Warszawa 1903.

⁵⁴ U. Kowalczyk, *Koń jaki jest, każdy widzi, czyli alfabetyczny zbiór 300 konizmów: L–Z*, Neo Agencja Reklamowa sp. z o.o., Warszawa 2018.

- Boniecki Adam, *Herbarz polski*, t. 9, Gebethner i Wolff, Warszawa 1906.
- Boniecki Adam, *Herbarz polski*, t. 12, Gebethner i Wolff, Warszawa 1908.
- Burda Elżbieta, Rosnowski Mikołaj, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 32, red. Emanuel Rostkowski, Henryk Markiewicz, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1989–1991, s. 115–116.
- De Mello Margo, *Animals and Society. An Introduction to Human-Animal Studies*, Columbia University Press, New York 2012.
- Domańska Ewa, *Wiedza o przeszłości – perspektywy na przyszłość*, „Kwartalnik Historyczny” 2013, R. 70, t. 2, s. 221–274.
- Dumanowski Jarosław, *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń 2006.
- Geertz Clifford, *Głęboka gra: notatki o balijskich walkach kogutów*, [w:] idem, *Interpretacja kultury. Wybrane eseje*, przeł. Maria Piechaczek, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, s. 461–510.
- Główna Dariusz, Klonder Andrzej, *Inwentarze mienia w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2003, t. 51, nr 2, s. 157–176.
- Jakóbczyk-Gola Aleksandra, *Ogrody zwierząt. Staropolskie zwierzyńce i menażerie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2021.
- Kowalczuk Urszula, *Koń jaki jest, każdy widzi, czyli alfabetyczny zbiór 300 konizmów: L–Z*, Neo Agencja Reklamowa sp. z o.o., Warszawa 2018.
- Kuras Katarzyna, *Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich*, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, Kraków 2010.
- Kwaśniewicz Włodzimierz, *Leksykon dawnego uzbrojenia ochronnego*, Bellona, Warszawa 2005.
- Margócsy Dániel, *Horses, Curiosities, and the Culture of Collection at Early Modern Germanic Courts*, „Renaissance Quarterly” 2021, vol. 74, no. 4, s. 1210–1259.
- Pomian Krzysztof, *Historia kultury, historia semioforów*, [w:] idem, *Historia. Nauka wobec pamięci*, przeł. Hanna Abramowicz, Joanna Pietrzak-Thebault, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006, s. 121–129.
- Pomian Krzysztof, *O porównywaniu historii*, [w:] idem, *Historia. Nauka wobec pamięci*, przeł. Hanna Abramowicz, Joanna Pietrzak-Thebault, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006, s. 97–104.
- Pomian Krzysztof, *Zbiernicze i osobliwości. Paryż–Wenecja: XVI–XVIII wiek*, przeł. Andrzej Pieńkos, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1996.
- Popiołek Bożena, *„Manelek dwie i pereł sznurów cztery”. O szlacheckich inwentarzach posagowych i pośmiertnych*, „Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historica” 2005, t. 4, s. 166–173.
- Popiołek Bożena, *Z poczucia piękna, z potrzeby posiadania. Kobiety świat rzeczy w osiemnastowiecznej Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo „Muzeum Pałac w Wilanowie”, Warszawa 2024.
- Popiołek Bożena, Kicińska Urszula, *„Ostatniej tej woli mojej rozporządzenia” – testamenty Jana Haliskiego (zm. po 1741), pułkownika wojsk królewskich – analiza porównawcza treści*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2015, t. 63, z. 4, s. 661–677.
- Pośpiech Andrzej, *Majątek szlachcica w świetle wielkopolskich pośmiertnych inwentarzy ruchomości z XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1981, t. 29, nr 4, s. 463–482.
- Pośpiech Andrzej, *Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*, Warszawa 1992.
- Pośpiech Andrzej, *Rzeczy stare w pośmiertnych szlacheckich inwentarzach ruchomości z XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1996, t. 44, nr 4, s. 377–385.

- Routledge Handbook of Human-Animal Studies*, eds. Garvin Marvin, Susan McHugh, Routledge, New York 2014.
- Sawicka Zuzanna, *Koń w życiu szlachty XVI–XVIII w.*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2002.
- Sommer Manfred, *Zbieranie. Próba filozoficznego ujęcia*, przeł. Jarosław Merecki, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003.
- Strużyńska Katarzyna, *Curiositas jako kategoria kultury barokowej (XVI–XVII wiek)*, „Meluzyna” 2016, R. 3, z. 4, s. 35–51.
- Szagan Dorota, *Językowy obraz konia w polszczyźnie jako wyraz tradycji wspólnoty szlacheckiej*, [w:] *Język w życiu wspólnoty*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2015, s. 177–191.
- Szymczak Jan, *Koń wyniósł jeźdźcę ponad innych wojowników*, [w:] *Etos rycerski w Europie Środkowej i Wschodniej od X do XV wieku*, red. Wojciech Peltz, Jarosław Dudek, Wydawnictwo WSP, Zielona Góra 1997, s. 15–24.
- Szymczak Jan, „Kwestia końska” w polskim ustawodawstwie średniowiecznym, [w:] *Nil nisi veritas. Księga dedykowana Profesorowi Jackowi Matuszewskiemu*, red. Marcin Głuszak, Dorota Wiśniewska-Jóźwiak, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2016, s. 81–97.
- Thompson Francis Michael Longstreth, *Horses in European Economic History: A Preliminary Canter*, The British Agricultural History Society, Reading University, Reading 1983.
- Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy, „Urzędnicy Dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku”, T. 3: *Ziemie ruskie*, z. 1, red. Antoni Gąsiorowski, oprac. Kazimierz Przyboś, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław 1987.
- Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego, oprac. Eugeniusz Janas, Witold Kłaczewski, Biblioteka Kórnicka, Kórnik 2002.
- Urzędnicy województw łęczyckiego i sieradzkiego XVI–XVIII wieku. Spisy, oprac. Edward Opaliński, Hanna Żerek-Kleszcz, Biblioteka Kórnicka, Kórnik 1993.
- Ward Neil, *Horses, Power and Place. A More-Than-Human Geography of Equine Britain*, Routledge, London 2024.
- Witek Arleta, *Symbolika i znaczenie konia w kulturze i sztuce na przestrzeni wieków*, „Zoophilologica. Polish Journal of Animal Studies. Mity – stereotypy – uprzedzenia” 2020, nr 6, s. 373–387.
- Wyczański Andrzej, *Szlacheckie inwentarze pośmiertne z XVI w. jako źródło do dziejów kultury materialnej w Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1954, t. 2, z. 4, s. 691–699.
- Zielińska Zofia, *Podoski Mikołaj*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 27, red. Emanuel Rostkowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983, s. 176–179.

